

МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ І ПРАВОВІДНОСИНИ: ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

НИКОЛЕНКО Людмила Миколаївна - кандидат юридичних наук, професор кафедри господарського, цивільного та трудового права Маріупольського державного університету
УДК346.93

В статті проведено дослідження взаємозв'язку матеріальних і процесуальних норм і правовідносин в господарському судопроизводстві. Дана класифікація видів матеріальних і процесуальних норм і аргументовано їх поняття. Доказано, що норми матеріального і процесуального права тісно пов'язані між собою і доповнюють друг друга.

Ключові слова: господарське судочинство, матеріальне право, процесуальне право, норма права, правовідносини, взаємозв'язок.

Постановка проблеми

Однією з найбільш актуальних проблем правової науки є проблема взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права, яка досліджується як загальнонаукова проблема, як проблема співвідношення різних галузей права, правових інститутів і окремих правових норм.

Взаємозв'язку норм і правовідносин матеріального та процесуального права приділяється увага в загальній теорії права, в науках господарського, цивільного, адміністративного, кримінального процесуального права. Дослідження співвідношення норм матеріального права і процесуального права надзвичайно важливе, оскільки від правильного вирішення даної проблеми залежить розвиток і вдосконалення процесуального законодавства.

Актуальність дослідження взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права в системі права обумовлена необхідністю забезпечення охорони прав і законних інте-

ресів суб'єктів господарювання і громадян, створення дієвого механізму їх реалізації. Сьогодні в Україні відбуваються надзвичайно важливі зміни правової системи, що охоплюють зміни в профілюючих галузях системи права, реформування судової системи, виникнення нових галузей права, завершення формування і виникнення єдиних кодифікованих галузей законодавства. Надзвичайно важливе місце серед цих глобальних змін посідають зміни, що відбуваються в галузі господарського процесуального та господарського права.

Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, ухвалена Указом Президента України 10 травня 2006 р., відзначає, що справедливе судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства. У зв'язку з цим актуальності набуває проблема не просто якісного оновлення категоріально-понятійного апарату науки господарського процесуального права, але й взагалі концептуально відмінного підходу до текстуального закріплення норм цієї галузі права в нормативно-правових актах.

Стан дослідження

Окремі аспекти співвідношення матеріальних та процесуальних норм права та правовідносин у різних галузях права були досліджені вченими, серед яких В.М. Коваль [1, с. 96-100], О.І. Харитонова, Є.О. Хари-

тонов [2, с. 142], Є.О. Письменський[3, - с. 134-144], О.В. Підлубна [4, с. 237-240],- І. Є. Криницький [5, с. 80-82]та ін. Разом із тим низька теоретико-методологічних і практичних питань щодо механізмів взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм права та правовідносин у господарському судочинстві залишаються слабо розробленими, що, власне, зумовлює актуальність та вибір теми дослідження.

Метою статті є визначення ключових напрямків взаємозв'язку і взаємодії матеріальних та процесуальних норм права та правовідносин у господарському судочинстві й на цій підставі формулювання висновків щодо підвищення ефективності їх застосування та подальшого вдосконалення відповідних законів.

Виклад основних положень

У структурі права взаємодіють два блоки правових норм – матеріального і процесуального права. Норми матеріального права мають на меті визначення змісту прав та обов'язків суб'єктів права і відповідають на питання, що треба зробити для реалізації цих прав і обов'язків, а норми процесуального права відповідають на питання як, яким чином, у якому порядку права та обов'язки можуть і мають бути реалізовані. Процесуальні норми визначають компетенцію, предмет, повноваження органів держави, органів місцевої самоврядування, посадових осіб, що є суб'єктами юридичного процесу. Окрім цього, процесуальні норми визначають суб'єктивні права та обов'язки інших учасників процесу. Тому, вочевидь, що про стан української правової системи неможливо судити лише за змістом галузей матеріального права.

Процесуальне право створює оптимальні умови для досягнення визначеного юридично значимого результату в режимі законності. Еволюція способів і засобів процесуального захисту переконливо свідчить про те, що під впливом норм матеріального права перетворюється і удосконалюється процесуальне законодавство. Це пов'язано з тим, що зміни в розвитку суспільства, у першу чергу, відбиваються на матеріальному

праві і у зв'язку з цим виникає необхідність у корекції процесуальної галузі. Розвиток норм матеріального права неминуче тягне адаптацію процесуальних норм.

Формування ефективного, відповідного потребам економіки правового регулювання є найважливішою із завдань правотворчості, оскільки саме таке правове регулювання здатне забезпечити вирішення господарських спорів. Динаміка розвитку господарської сфери сучасної України вимагала створення ефективної юрисдикційної системи «господарського» правосуддя з відповідним процесуально-правовим оформленням.

Питання співвідношення будь-яких галузей права не може бути вирішене в межах галузевих наук, для цього потрібні методи більшого рівня узагальнення, тобто методи теорії держави і права. Саме в її межах розроблялися і розробляються загальні концепції співвідношення галузей матеріального і процесуального права.

Право складається з правових норм, що діють у даному суспільстві. Класифікація правових норм за галузевою ознакою на матеріальні та процесуальні норми дозволяє визначити місце кожного виду юридичних норм в системі права; краще з'ясувати функції правових норм та їх роль у механізмі правового регулювання; удосконалити правотворчу і правозастосовну діяльність держави.

При визначенні характеру норми права важливі її зміст, сутність і функції. Якщо норма права регулює питання, пов'язані з тим, чи виникло право або обов'язок, між якими сторонами, з яким змістом, коли і що можна вимагати, коли і які настають наслідки при її невиконанні, у яких межах права і обов'язки можуть бути здійснені, то слід говорити про матеріально-правову норму. Матеріально-правові норми встановлюють права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин відносно володіння, користування і розпорядження майном, а також нематеріальними благами.

Якщо ж норми права регулюють порядок примусового захисту порушеного або оспорюваного суб'єктивного права юрисдикційним органом, без сумніву, це - процесуальна норма. З цього визначення

виходить, що процесуальні норми призначені для забезпечення примусової реалізації норм матеріального права. Матеріальні норми регулюють суспільні відносини, процесуальні регулюють правові відносини, які стали такими під впливом відповідних матеріально-правових норм.

Деякі вчені розглядають процесуальні норми як безпосередні засоби реалізації матеріальних норм. На їх думку, матеріальна норма не може бути реалізована поза процесуальною формою. Звідси висновок - «норма матеріального права як би «присутня» в гіпотезі процесуальної норми, визначаючи, у міру своєї реалізації, її приватні умови»[6, - с. 37-38]. Слід зазначити, що дана точка зору може бути помилковою, оскільки таке співвідношення матеріальних і процесуальних норм в межах однієї галузі права суперечить природі правових норм.

У загальній теорії права прийнято класифікувати норми права на загальні та спеціальні. Така класифікація здійснюється як на рівні системи права, так і на нижчому рівні - на рівні інституту права і навіть на рівні окремої норми права.

Для визначення системних властивостей процесуального права основне значення має класифікація норм права на загальні і спеціальні відносно рівня системи, на якому виокремлюються загальні та спеціальні норми, по предмету регулювання і за місцем їх закріплення.

Відносно рівня системи, на якому виокремлюються загальні та спеціальні процесуальні норми, можна виділити: а) загальні та спеціальні норми процесуального права - вищий рівень; б) загальні та спеціальні норми інституту процесуального права - нижчий рівень.

За предметом регулювання можуть бути норми: а) загальні - норми процесуального права, що виникають за всіма справами органів, що здійснюють правосуддя; б) спеціальні - норми тієї ж галузі процесуального права, але які встановлюють правила розгляду окремих категорій справ. Так, ст. 13, 15, 16 ГПК України встановлюють загальну, територіальну та виключну підсудність справ; розділ XV ГПК України визначає особливості провадження справ за участю

іноземних суб'єктів господарювання.

За місцем закріплення виокремлюють: а) загальні - норми, що містяться в процесуальному законодавстві; б) спеціальні - процесуальні норми матеріального права.

Значна кількість процесуальних норм може знаходитися в кодифікованих або некодифікованих актах матеріального права. Питання про правову природу цих норм є дискусійним. Одні автори зазначають, що процесуальні норми, включені в систему матеріального законодавства є структурною частиною матеріального права[7, с. 7-11]. Інші відносять досліджувану групу процесуальних норм до структури процесуального права[8, с. 321].

Поширеніша точка зору авторів, які вважають, що процесуальні норми, включені в структуру матеріального законодавства, є частиною процесуального права. На їх думку, окремі правові норми можуть належати не до однієї, а до двох або декількох галузей права, тобто мають «подвійну прописку»[9, с. 144]. Звідси висновок, що процесуальні норми, включені до складу матеріального законодавства, одночасно входять у систему матеріального і процесуального права, при цьому їх правова природа не змінюється - це норми процесуального права.

Необхідність об'єднання матеріальних і процесуальних норм в одному законодавчому акті викликана наступними причинами:

- відсутністю необхідних спеціалізованих процесуальних нормативних актів, у зв'язку з чим у матеріальній галузі права і законодавстві відокремлюється група процесуальних норм (наприклад, адміністративне право і законодавство);

- відсутністю в спеціалізованих нормативних актах правових норм, направлених на розгляд і вирішення окремих категорій спорів (наприклад, спорів про банкрутство):

- наявністю особливого зв'язку між матеріально-правовими і процесуальними нормами та інститутами, внаслідок чого їх окреме кодифікування недоцільне через неможливості відриву процесуальних правил від відповідних матеріально-правових норм. Це - норми про захист конкретних прав, норм, які визначають допустимість і належність доказів і т. д.

Треба погодитись з думкою, що включення в непроцесуальне законодавство норм процесуального права неминуче, оскільки деякі правові правила нерозривно пов'язані з процесуальними правилами і окремо (незалежно) один від одного зрозуміти не можливо [10, с. 74].

За своїм змістом процесуальні норми, розташовані в нормативних актах матеріального права, можуть бути двох видів:

- безпосередньо формулюючи процесуальні правила, що передбачають конкретну процесуальну дію суду (ст. 12, 15, 16 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом») або осіб, які приймають участь у справі (ст. 11, 77 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»);

- опосередковано встановлюючи процесуальні правила при регламентації прав та обов'язків суб'єктів матеріально-правових відносин (ст. 23 ГК України, ст. 22, 28, 87 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

Найбільш вдалим є закріплення зв'язку між матеріальним і процесуальним правом шляхом введення в норми ГК України статей, що прямо посилають до правил господарського судочинства, а не що самостійно формулюють процесуальні правила.

Процесуальні норми, які містяться у матеріально-правових нормативних актах, слід розглядати як спеціальні норми відносно норм, зазначених у процесуальному кодексі. Норми процесуального законодавства діють при розгляді і вирішенні всіх юридичних справ, сфера ж застосування процесуальних норм, які містяться в нормативних актах матеріального права, обмежена межами розгляду і вирішення окремих категорій справ.

Спеціальні норми, що містяться в матеріально-правових та інших процесуальних актах, можуть бути винятковими, деталізуючими і можуть доповнювати загальні правила.

Спеціальна процесуальна норма, що міститься в нормативних актах матеріального права, може інакше, чим це передбачено в

нормативних актах процесуального права, регулювати ті або інші процесуальні відносини. Аби не допустити помилку у застосуванні процесуальних норм при розгляді і вирішенні юридичних справ, суд повинен переконатися, чи немає спеціальних норм, що відмінюють або доповнюють загальні норми процесуального законодавства. Спеціальні процесуальні правила, які містяться в матеріально-правових нормативних актах, можуть не лише виключати дію загальних норм, але і конкретизувати їх. До таких норм слід віднести норми матеріального права, що конкретизують загальні процесуальні норми, які встановлюють коло осіб, які можуть порушити справу в суді. Згідно зі ст. 1 ГПК України право на звернення до господарського суду мають підприємства, установи, організації інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності. У ст. 11 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» зазначається, що заява про порушення провадження у справі про банкрутство подається боржником або кредитором. Дана процесуальна норма конкретизує правила ст. 1 ГПК України при розгляді і вирішенні справ про банкрутство і є спеціальною нормою по відношенню до вказаної статті, тому повинна застосовуватися не загальна, а спеціальна норма.

Спеціальні процесуальні норми, визначені в матеріально-правових нормативних актах, можуть доповнювати загальні норми. Так, ст. 54 ГПК України передбачає загальні правила форми та змісту позовної заяви, а в ст. 11 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» міститься спеціальна норма, яка встановлює вимоги до заяви про порушення справи про банкрутство.

Спеціальні процесуальні норми, закріплені в матеріально-правових нормативних актах, можуть містити особливі правила доказування. Так, загальні правила доказування сформульовані у ст. 33 ГПК України. Згідно з цими правилами кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона по-

силається, як на підставу своїх вимог і заперечень. При розгляді господарських спорів, які виникають з перевезення вантажів, діє закріплене у ст. 314 ГК України спеціальне процесуальне правило, що перевізник несе відповідальність за втрату, нестачу та пошкодження прийнятого до перевезення вантажу, якщо не доведе, що втрата, нестача або пошкодження сталися не з його вини.

Спеціальні процесуальні норми можуть встановлювати і особливі правила про допустимість доказів. Так, відповідно ст. 937 ЦК України факт укладення договору зберігання можна довести розпискою, квитанцією або іншим документом, підписаним зберігачем.

Спеціальні норми можуть регламентувати порядок провадження за окремими категоріями справ. Порівняльний аналіз норм процесуального законодавства і спеціальних норм процесуального характеру, що містяться в матеріальному законодавстві, показує, що вони в основному регулюють різні питання. Узгодженість між вказаними нормами - це одна з умов належного функціонування судового порядку захисту суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб.

Спеціальні процесуальні норми, що містяться в матеріальному праві, за ознакою їх узгодженості з процесуальним законодавством, поділяються на дві групи: а) норми, що узгоджуються із загальними положеннями процесуального законодавства; б) норми, що не узгоджуються з цими положеннями.

До першої групи відносяться дублюючі норми, а також норми матеріального права, прийняття яких безпосередньо слідує із загальних положень процесуального законодавства. Так, у статті 4 ГПК України зазначено, що господарський суд вирішує господарські спори в сфері державних закупівель з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про здійснення державних закупівель». Спеціальні процесуальні норми, що містяться в Законі України «Про здійснення державних закупівель», використовуються для конкретизації правил розгляду справ щодо цієї категорії. Такий варіант процесуального регулювання є найбільш оптимальним.

Норми, що не узгоджуються із загальними положеннями процесуального законодавства, можна поділити на дві підгрупи: а) норми, що не суперечать процесуальному законодавству; б) норми, що суперечать загальним положенням процесуального законодавства.

Норми, що входять у першу підгрупу, приймаються з питань, не врегульованих процесуальним законодавством. Друга підгрупа норм свідчить про певну суперечливість норм матеріального і процесуального законодавства.

Якщо виходити з принципу диспозитивності, порушення справи в господарському судочинстві є правом, а не обов'язком зацікавленої особи, у той же час Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» передбачає обов'язок боржника звернутися до суду (ст. 11).

У випадках колізій процесуальних норм матеріального і процесуального законодавства міра конфліктності знаходиться на рівні як відмінностей, так і суперечностей. При виявленні суперечності між загальними і спеціальними нормами, регулюючими правила розгляду окремих категорій справ, вони мають бути усунені різними шляхами. Якщо спеціальні правила суперечать сутності процесуального права або його основних інститутів, то вони мають бути приведені у відповідність із процесуальним законодавством. Якщо ж правила, що містяться в спеціальних нормах, ефективніші в регулюванні процесуального порядку захисту конкретного суб'єктивного права, вони мають бути враховані в загальних процесуальних нормах.

Взаємообумовленість норм процесуального і матеріального права особливо виявляється при вдосконаленні процесуального законодавства. Так, проблема вдосконалення законодавства, регулюючого господарське судочинство, викликана здійснюваною в Україні судовою реформою не може бути вирішена без одночасної зміни процесуальних норм, що містяться в матеріальному законодавстві.

Ще один прояв взаємозв'язку матеріального і процесуального права - це

взаємозв'язок матеріальних і процесуальних відносин. Під матеріальними правовідносинами слід розуміти суспільні відносини, врегульовані нормами матеріального права. Суспільні відносини, що виникають у зв'язку з примусовим здійсненням суб'єктивного матеріального права у разі його порушення або загрози його порушення, врегульовані нормами процесуального права, є процесуальними правовідносинами.

Висловлюються різні думки з приводу взаємозв'язку матеріальних і процесуальних правовідносин. Одні вважають, що вони співвідносяться між собою як матеріальне право з процесуальним правом [6, с. 33]. Прибічники цієї точки зору обґрунтовують її тим, що процесуальні правовідносини є вторинними явищами в порівнянні з матеріальними, бо службове призначення процесуальних правовідносин полягає в забезпеченні реалізації матеріальних відносин. Це означає, що характер, зміст і призначення процесуальних відносин, які складаються при врегулюванні процесуальним правом організаційної діяльності з застосування норм матеріального права, підпорядковані вимогам життєвості матеріальних правовідносин і в цьому сенсі обумовлюються ними, похідні від них. Цей взаємозв'язок виявляється не безпосередньо, а через діяльність застосування норм матеріального права в межах процесуальних норм. Соціальне призначення процесуально-правових відносин, так само як і призначення процесуального права, полягає в тому, аби обслуговувати потреби реалізації норм матеріального права у відповідних правовідносинах, а також забезпечувати здійснення цих правовідносин у практичній діяльності їх суб'єктів.

Інші вчені вважають, що не можна розглядати співвідношення матеріальних і процесуальних правовідносин як таких, що витікають один із одного [11, с. 19]. З даною точкою зору слід погодитися. Процесуальна галузь права була б безцільною без матеріальної галузі, існування ж матеріальних правовідносин не обумовлене наявністю процесуальних правовідносин, так само, як і існування процесуальних правовідносин не обумовлене наявністю матеріальних.

Матеріально-правові відносини визначають можливість і необхідність виникнення та існування процесуального правовідношення, призначення якого в забезпеченні вирішення правового спору, а не у встановленні умов для застосування норм матеріального права. Матеріальні правовідносини впливають на форму процесу. Під безпосередньою дією матеріальних правовідносин знаходяться такі елементи процесуальної форми, як форма захисту, позов, суб'єкти процесу, докази і доказування, способи захисту.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що норми матеріального і процесуального права тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного. Значна кількість процесуальних норм знаходиться в кодифікованих та некодифікованих актах матеріального права. Узгодженість між вказаними нормами - це одна з умов належного функціонування судового порядку захисту суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб.

Взаємозв'язок норм процесуального і матеріального права особливо виявляється при вдосконаленні процесуального законодавства. Проблема вдосконалення процесуального законодавства не може бути вирішена без одночасної зміни процесуальних норм, що містяться в матеріальному законодавстві.

Норму матеріального права можна визначити, як норму права, яка регулює суспільні (матеріальні) відносини шляхом їх прямого правового регулювання за допомогою визначення для їх учасників змісту прав, обов'язків і заборон. Норма процесуального права - це норма права, яка регулює суспільні (процесуальні) відносини, що складаються між судом, з одного боку, і учасниками судового розгляду, з іншого боку, і направлена на вирішення процедурних і організаційних питань реалізації норм матеріального права з метою захисту прав і законних інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин.

Співвідношення матеріального і процесуального права виявляється і у взаємозв'язку матеріальних і процесуальних правовідносин. Матеріальні правовідносини визначають можливість і необхідність виникнення

АНОТАЦІЯ

У статті проведено дослідження щодо взаємозв'язку матеріальних та процесуальних норм і правовідносин у господарському судочинстві. Надана класифікація видів матеріальних та процесуальних норм та аргументовано їх визначення. Доведено, що норми матеріального і процесуального права тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного.

SUMMARY

This article presents research on there lationship of material and procedural norm sin the economic and legal proceedings. Provided classification of material and procedural norm sand reasonably determine them. It is proved that the substantive and procedural law are closely related and complement each other.

та існування процесуальних правовідносин, призначення яких в забезпеченні вирішення правового спору.

Література

1. Коваль В.М. Проблеми застосування норм матеріального права в господарському судочинстві : монографія / В.М. Коваль – Одеса : Юридична література, 2011. – - 528 с.
2. Харитонов О.І. Приватне і публічне право та деякі аспекти теорії правовідносин / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 53. – - С. 142-149.
3. Письменський Є. О. Кримінальне матеріальне та процесуальне право: стержневі аспекти взаємовідносин / Є. О. Письменський // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2010. – № 2. – С. 134-144.
4. Підлубна О.В. Співвідношення норм цивільного процесуального права і цивільного процесуального правовідношення // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права з питань правознавства управління та економіки: Науковий часопис. – №2. – 2002. – С. 237-240.

5. Криницький І. Є. Співвідношення матеріальних та процесуальних норм податкового права / І. Є. Криницький // Підприємництво, господарство і право. – 2007. - № 2. – С. 80-82.

6. Юридическая процессуальная форма / Под ред. П.Е. Недбайло, В.Н. Горшенева М., 1976.–149 с.

7. Тихомиров Ю.А. О концепции развития административного права и процесса / Ю.А. Тихомиров // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 7-11.

8. Лесницкая Л.Ф. Система законодательства о гражданском судопроизводстве / Л.Ф. Лесницкая // Система советского законодательства. – М., 1980. – С. 320-325.

9. Алексеев С.С. Проблемы теории права / С.С. Алексеев. – М., 1965. – Т.1.–396 с.

10. Чечина Н.А. Гражданский кодекс и гражданское процессуальное законодательство / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1995. – № 4-5. – С. 73-78.

11. Гукасян Р.Е. Соотношение материального и процессуального права, норм и правоотношений / Р.Е. Гукасян // Труды ВЮЗИ. Проблемы соотношения материального и процессуального права. – М.; 1980. – С. 14-19.